

УДК: 340.13

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.79.1.12>

ДО ПИТАННЯ ФУНКЦІОНАЛЬНО-СТРУКТУРНОЇ ХАРАКТЕРИСТИКИ СУДОВОЇ ПРАКТИКИ В УКРАЇНІ

Мельник А.М.,
аспірант відділу теорії держави і права
Інституту держави і права
ім. В.М. Корецького НАН України
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-3987-1877>
e-mail: alinavmelnyk@ukr.net

Мельник А.М. До питання функціонально-структурної характеристики судової практики в Україні.

У статті досліджено проблеми значущості та дієвості судової практики в Україні завдяки застосуванню системного підходу до виявлення її функціонально-структурних характеристик. Проаналізовано окремі праці науковців з проблематики методології наукового дослідження судової практики як джерела права. Доведено, що основні питання, які виникають у ході дослідження судової практики в Україні як правового явища слід аналізувати за допомогою взаємодоповнюючих та взаємозв'язаних елементів, а саме теоретичного та методологічного, то їх поєднання дає підстави розглядати теорію права як складову правової науки та методологічні підходи – як сукупність різноманітних наукових знань і методів, які є взаємопов'язаними. Обґрунтовано необхідність дослідження функціонально-структурної характеристики судової практики в Україні як правового явища, що поєднує в собі правотворчість й специфіку реалізації правових норм. З'ясовано, що дослідження функціонально-структурних характеристик судової практики слід проводити на низку критеріїв, серед яких необхідно виокремити критерії впливу та пізнавальний. Зокрема, за критерієм впливу судової практики на реальну дійсність виокремлено внутрішні (правове сприйняття суддями механізму застосування принципу аналогії при ухваленні судових рішень) та зовнішні (вплив судової практики на правотворчу та правозахисну діяльність) її функціонально-структурні характеристики. За пізнавальним критерієм визначено евристичні елементи судової практики, а саме: остання є різновидом юридичної практики; відсутність понятійної тотожності з судовим прецедентом та судовою правотворчістю; додатковий засіб впливу на суспільні відносини у поєднанні з правовим приписом; засіб реалізації принципу єдності; визначене коло її суб'єктів; забезпечення безпосереднього обміну інформацією судової та законодавчої гілок влади. Наголошено на тому, що запропонований перелік евристичних функціонально-структурних елементів судової практики не є вичерпним і може бути доповненим.

Ключові слова: судова практика, джерело права, теорія права, методологія, класифікація, функціоналізм.

Melnyk A.M. To the issue of functional and structural characteristics of judicial practice in Ukraine.

The article examines the problems of the significance and effectiveness of judicial practice in Ukraine thanks to the application of a systemic approach to identifying its functional and structural characteristics. Separate works of scientists on the methodology of scientific research of judicial practice as a source of law have been analyzed. It has been proven that the main questions that arise in the course of the study of judicial practice in Ukraine as a legal phenomenon should be analyzed with the help of complementary and interconnected elements, namely theoretical and methodological, then their combination gives grounds for considering the theory of law as a component of legal science and methodological approaches - as a set of various scientific knowledge and methods that are interrelated. The need to study the functional and structural characteristics of judicial practice in Ukraine as a legal phenomenon that combines law-making and the specifics of the implementation of legal norms is substantiated. It was found that the study of the

functional and structural characteristics of judicial practice should be carried out on a number of criteria, among which it is necessary to distinguish the impact and cognitive criteria. In particular, according to the criterion of the influence of judicial practice on real reality, internal (judges' legal perception of the mechanism of application of the principle of analogy in making court decisions) and external (influence of judicial practice on law-making and human rights protection activities) its functional and structural characteristics are distinguished. According to the cognitive criterion, the heuristic elements of judicial practice are determined, namely: the latter is a type of legal practice; lack of conceptual identity with judicial precedent and judicial law-making; an additional means of influencing social relations in combination with a legal prescription; a means of implementing the principle of unity; a defined circle of its subjects; ensuring direct exchange of information between the judicial and legislative branches of government. It is emphasized that the proposed list of heuristic functional-structural elements of judicial practice is not exhaustive and can be supplemented.

Key words: judicial practice, source of law, theory of law, methodology, classification, functionalism.

Постановка проблеми. Судова практика як правове явище перебуває у невпинному динамічному процесі вдосконалення саме в правовій системі України. Це зумовлене тим, що Україна як правова, демократична держава у ході еволюції суспільних відносин потребує пошуку нових засобів та методів для подолання конфліктності. Беззаперечним є той факт, що нормативно-правові акти не можуть забезпечити в повному обсязі належне регулювання конфліктних ситуацій. Підтвердження висловленого знаходимо у позиції науковця О. Петришина, який доводить, що законодавчі приписи не можуть претендувати на абсолютну вичерпність правового регулювання суспільних відносин. Адже, на практиці, мають місце ситуації, що не врегульовані чинним законодавством, але потребують вирішення. Тому, однією з функцій формалізованого права є сфера автономії, що гарантує учасникам правовідносин вибору моделі своєї поведінки. А при виникненні спірних ситуацій, саме суд повинен виробити чітке правило, що слугуватиме підставою вирішення спору [9, с. 21]. Означене доводить значущість судової практики, однак її застосування є неможливим без посилання на чинний нормативно-правовий акт, правовий договір або ж інше обов'язкове джерело права. Законодавець, на сьогоднішній день, забезпечив, у окремих випадках, своєю прямою вказівкою обов'язковість окремих судових висновків. Саме неоднозначний підхід як і теоретиків так і практиків до вирішення проблеми значущості та дієвості судової практики в Україні зумовлює застосування системного підходу до виявлення її функціонально-структурних характеристик.

Стан опрацювання цієї проблематики. У сучасній правовій науці набули стрімкого розвитку теоретико-методологічні основи дослідницької діяльності, що зумовлює успішне розв'язання низки проблем і вирішення завдань щодо розвитку та врегулювання окремих правових явищ та процесів. Так, Є. Годованик вважає, що методологічні засади будь-якого дослідження повинні бути побудовані на широкому міждисциплінарному підході, що враховує об'єктивні закономірності та досягнення правової науки, загальної філософії, соціології, політології та інших провідних наук про суспільство і людину, в тому числі й загальна теорія держави і права [1, с. 20]. Цей підхід слід підтримати, адже здійснення будь-якого наукового дослідження є неможливим без належних методологічних засобів.

Методологія наукового дослідження судової практики як джерела права була предметом наукової розвідки таких вчених як С. Алексєєв, В. Загородній, М. Кельман, Ю. Оборотов, О. Петришин, П. Рабінович, О. Скакун, О. Тихомиров і інших науковців у галузі права. Водночас, серед них немає єдиного виробленого алгоритму застосування сталих методологічних підходів до дослідження судової практики як правового явища. Це зумовлене її багатогранністю, вдосконаленням щодо захисту прав людини та її основоположних свобод, демократизації згідно з європейськими правовими стандартами. Тож складність і багатогранність функціонування сучасного суспільства, як динамічного соціального організму, зростання його системних змін зумовлюють потребу розвитку потенціалу методологічних підходів до дослідження судової практики в Україні як правового явища. Такі обставини підвищують науково-практичний інтерес до цієї проблеми.

Основні питання, що виникають у ході дослідження судової практики в Україні як правового явища слід аналізувати за допомогою взаємодоповнюючих та взаємозв'язаних елементів, а саме теоретичного та методологічного, то їх поєднання дає підстави розглядати теорію права як складову правової науки та методологічні підходи – як сукупність різноманітних наукових знань і методів, які є взаємопов'язаними. Саме тому доцільним є застосування плюралістичного підходу у ході фор-

мування методологічної бази дослідження судової практики як правового явища. У розумінні поняття методології дослідження цікавою й такою, що заслуговує на увагу є позиція В. Загороднього, який вніс пропозицію розглядати її як сукупність принципів, парадигми, теорій, підходів та методів наукового підбання, що забезпечують отримання науково - обґрунтованих висновків, а також формування пропозицій та рекомендацій щодо вдосконалення законодавства України [2, с. 35]. Водночас, методологічна база дослідження судової практики в умовах сучасності потребує її доповнення методологічними принципами. Зокрема, як відзначив у своєму науковому доробку Р. Притченко, ці основні засади слід поділити на дві категорії. До першої, необхідно віднести класичні методологічні принципи, а саме комплексності та всебічності пізнання, системності, плюралістичності і ін. До другої категорії методологічних принципів, що іменовано сучасними віднесено принципи детермінізму, відповідності й додатковості [11, с. 41]. Означена позиція заслуговує на увагу, однак потребує певного уточнення. Так, до сучасних методологічних принципів дослідження судової практики слід віднести й принцип автономії, що дасть підстави розкрити сутнісний зміст судової практики в Україні. У цьому контексті вважаємо за доцільне методологічну базу наукового дослідження судової практики формувати на основі системного підходу до виявлення її функціонально-структурних характеристик, при цьому, враховуючи, методологічні методи та принципи.

Метою статті є необхідність дослідження функціонально-структурної характеристики судової практики в Україні як правового явища, що поєднує в собі правотворчості й специфіки реалізації правових норм.

Виклад основного матеріалу. Структурно-функціональна характеристика будь-якого явища чи процесу бере свої витoki зі структурного функціоналізму. Останній був предметом дослідження низки як зарубіжних так і вітчизняних науковців, зокрема А. Гнатюк, О. Конта, Р. Мертона, Р. Парсонса, І. Литовченко, М. Цуцкірідзе і інших вчених у галузі права. Проаналізувавши їх праці, вбачається за доцільне погодитися, у підсумку, з позицією І. Литовченко, який під структурним функціоналізмом розуміє суспільство як соціальну систему зі своєю структурою та механізмом взаємодії між її елементами, кожен з яких має своє функціональне призначення [6, с. 50].

Структурний функціоналізм за своєю сутністю вивчає суспільство як цілісну соціальну систему, де його елементами формують внутрішню структуру. Однією з таких підсистем є судова система, окремих елементом якої є судова практика. Остання як вид людської діяльності, відповідно, має свої функції й структурну будову. М. Цуцкірідзе у своїх наукових дослідженнях висловив позицію про важливість функції як певної діяльнісної одиниці у суспільстві, що зумовлює існування самого ж суспільства і пристосовується у його структурі [16, с. 47]. Оскільки функції є основними напрямками впливу судової практики на правові явища, правову систему, на правову свідомість і поведінку учасників суспільних правовідносин, слід здійснити аналіз її елементів саме через призму функціональних характеристик.

Слід відмітити, що серед науковців немає сталого підходу до виокремлення чіткого переліку функцій судової практики. Так, В. Власенко, А. Завальний, Н. Заяць [14, с. 204], Н. Коваль [4, с. 14], Л. Наливайко висловили позицію, що функції судової практики слід поділити на три групи: загально-соціальну, що є однією з форм соціального управління на рівні індивідуально-конкретних правових приписів; спеціально-юридичну або правонаділяючу функцію. Під останньою науковці розуміють правозастосовну конкретизацію як зміст розуміння судової практики [15, с. 17]. М. Кагадій виокремив сигнально-інформаційну функцію судової практики, сутність якої полягає у її призначенні інформувати уповноважені органи про потреби у внесенні змін до чинного законодавства з підстав вдосконалення регулювання суспільних відносин [3, с. 132]. В. Маляренко виділила правонаправляючу функцію судової практики, розглядаючи її як засіб вдосконалення організаційної діяльності судової системи України [8, с. 137]. У своєму дисертаційному дослідженні К. Савченко запропонувала класифікувати функції судової практики за критерієм поділу суспільних відносин у соціумі, що піддаються практичному впливу й виокремила економічну, політичну, соціальну, виховну та екологічну функції судової практики [13, с. 44]. Хоча кожний з означених підходів має своє наукове обґрунтування, проте, вважаємо за доцільне здійснити певне уточнення. І це з тих підстав, що судова практика формує реалістичні підходи, що є певним напрямком для розгляду конкретних справ, узагальнення досвіду з певної проблематики й визначення динамічних процесів застосування тих чи інших норм права з метою визначення їх якісних характеристик та дієвості.

Проведений огляд функцій судової практики дає підстави для можливості дослідження її функціонально-структурних характеристик як єдиного правового явища. Взявши за основу означені

критерії класифікації функцій судової практики, можливим, видається, змістовне дослідження її структурних характеристик. Так, за критерієм впливу слід виокремити внутрішні та зовнішні функції судової практики. Під внутрішніми функціонально-структурними характеристиками судової практики слід розуміти новий рівень правового сприйняття та розуміння суддями механізму застосування принципу аналогії при ухваленні судових рішень. Таким чином, вдосконалення окремих положень чи аспектів механізму узагальнення судової практики дозволило б функціонально оптимізувати його результати та синхронізувати їх структурно.

Зовнішні функціонально-структурні характеристики судової практики проявляються у її впливі на суспільні відносини, зокрема на правотворчу та правозахисну діяльність. Так, зокрема, хоча й органи судової влади й не мають законодавчої ініціативи, однак активно беруть участь у законотворчих процесах. Судова практика є саме тим базисом на основі якого, з врахуванням усіх існуючих проблемних питань, Верховний Суд України здійснює розробку законопроектів з метою їх вирішення. З окреслених підстав, принагідно вбачається доцільність виокремлення, саме на основі функціонального критерію впливу судової практики на правотворчу діяльність. Це зумовлене неоднозначним розумінням положень тих чи інших нормативно-правових актів. І саме завдяки аналізу судової практики є можливим знайти шлях усунення колізій, де суд приймає обґрунтоване, об'єктивоване і мотивоване рішення на користь певної спеціальної норми. З цих причин за своїми зовнішніми функціонально-структурними характеристиками судова практика є першоджерелом для внесення змін до чинних колізійних нормативних приписів з метою їх усунення. Саме процес узагальнення та вивчення судової практики є необхідним, забезпечуючи внутрішні й зовнішні її функціонально-структурні характеристики, що забезпечує вирішення правових колізій, які мають безпосередню дотичність до вірного застосування норм права.

Тож за критерієм впливовості функціонально-структурні характеристики судової практики дають підстави для поділу її на дві групи:

1) внутрішні функціонально-структурні характеристики судової практики, що визначають її вплив на правозастосовну діяльність. Це, зокрема, врегульовано положеннями Законом України «Про судоустрій і статус суддів» від 02.06.2016 р., де законодавством закріплено завдання Верховного Суду України забезпечувати єдність судової практики завдяки однаково застосуванню норм права судами різних інстанцій; надано повноваження давати судам роз'яснення з питань застосування норм права на основі узагальнення судової практики [12];

2) зовнішні функціонально-структурні характеристики судової практики, що визначається її опосередкованим впливом на правотворчу діяльність, що є одним з найдієвіших способів подолання законодавчих прогалин.

За пізнавальним критерієм, що полягає у активному, цілеспрямованому відображенні об'єктивної реальності в свідомості людини, необхідно виокремити евристичні функціонально-структурні характеристики судової практики. Означене дозволить сформулювати сутнісне розуміння останньої. Хоча й серед науковців немає однозначності у їх позиціях щодо визначення судової практики, однак аналіз і систематизація останніх надасть можливість виокремити її сутнісні ознаки. Зокрема, М. Мазур, С. Братусь та А. Венгер під судовою практикою розуміють відповідну діяльність суду і результати цієї діяльності, що є її динамічними й статистичними елементами, відповідно [7, с. 493]. Це твердження є дещо звуженим, оскільки сутнісно не охоплює значимість усієї діяльності суду з відправлення правосуддя і його результати. Водночас, судову практику як різновид юридичної практики, що полягає у правозастосовній, тлумачній та правотворчій діяльності судів, яка реалізується у певних видах юридичних актів трактують С. Погребняк та О. Уварова [10, с. 42]. Причём, судова практика проявляється саме у правозастосовній діяльності, проте з цього підходу слід виокремити прихильність науковця до базисних правотворчих ознак останньої. П. Комар у своєму дисертаційному дослідженні здійснив розмежування між судовою практикою та судовою правотворчістю, де судову практику вбачає як статистичний результат судової діяльності, а судову правотворчість тлумачить як усталену судову практику (що є часткою судової практики, яка загалом може бути неоднозначною) та відповідні акти судової правотворчості, одним із різновидів яких є судових прецедент [5, с. 54]. На думку К. Савченко під судовою практикою слід розуміти окремих різновид юридичної практики, формою вираження якої є судові рішення, що вступили в законну силу, роз'яснення вищих судових органів, а методологічним підґрунтям оцінки правосуддя є узагальнення такої практики [13, с. 78].

Аналіз сучасних наукових підходів до трактування розуміння сутності судової практики дає підстави виокремити її наступні евристичні функціонально-структурні елементи:

1) судова практика є різновидом юридичної практики, що наділена як загальними ознаками юридичної практики, так і специфічними ознаками, що властиві лише їй;

2) судову практику не слід розглядати як тотожні поняття «судовому прецеденту» та «судовій правотворчості»;

3) судова практика є додатковим засобом правового впливу на суспільні відносини у поєднанні з правовим приписом;

4) судова практика має за свою мету не лише тлумачення неоднозначних норм права, а й реалізацію захисту концепції справедливості та принципу єдності останньої;

5) судова практика має визначене коло її уповноважених суб'єктів і є виключною прерогативою судових органів влади;

6) судова практика є базисом забезпечення безпосереднього обміну інформацією судовою та законодавчою гілок влади з підстав вдосконалення чинного законодавства шляхом внесення відповідних змін чи доповнень, зумовлених динамічним розвитком суспільних відносин і ін.

Принагідно відмітити, що запропонований перелік евристичних функціонально-структурних елементів судової практики не є вичерпним і може бути доповненим.

Висновки. Українське суспільство, перебуває під впливом потужних глобалізаційних процесів, швидких змін умов життя, посилення конкурентних засад та утвердження дослідницько-інноваційного типу розвитку, переосмислення ціннісних орієнтирів і стратегій людського буття. Нові виклики вимагають адекватної модернізації підходів до розуміння і застосування судової практики в Україні як провідного чинника соціально-правового відтворення, його подальшого вдосконалення.

Методологічну основу наукового дослідження судової практики в Україні становить плюралістична сукупність наукових підходів, принципів, парадигм, теорій та методів, що дають підстави для аналізу й систематизації останньої з метою одержання обґрунтованих висновків, пропозицій та рекомендацій. Методологічну базу наукового дослідження судової практики слід формувати на основі системного підходу до виявлення її функціонально-структурних характеристик, при цьому, враховуючи, методологічні методи та принципи. До сучасних методологічних принципів дослідження судової практики пропонуємо віднести принцип автономії, що дозволить змістовно розкрити її сутність.

Необхідність дослідження судової практики шляхом виокремлення її функціонально-структурних характеристик зумовлена синергійним поєднанням у ній взаємозв'язку правотворчості й специфіки реалізації правових норм. Дослідження функціонально-структурних характеристик судової практики слід проводити на низкою критеріїв, серед яких необхідно виокремити критерії впливу та пізнавальний. Зокрема, за критерієм впливу судової практики на реальну дійсність виокремлено внутрішні (правове сприйняття суддями механізму застосування принципу аналогії при ухваленні судових рішень) та зовнішні (вплив судової практики на правотворчу та правозахисну діяльність) її функціонально-структурні характеристики. За пізнавальним критерієм визначено евристичні елементи судової практики, а саме: остання є різновидом юридичної практики; відсутність понятійної тотожності з судовим прецедентом та судовою правотворчістю; додатковий засіб впливу на суспільні відносини у поєднанні з правовим приписом; засіб реалізації принципу єдності; визначене коло її суб'єктів; забезпечення безпосереднього обміну інформацією судовою та законодавчою гілок влади.

Список використаних джерел:

1. Годованик Є.В. Ефективність конституційно-правових норм як теоретико-методологічна категорія сучасної юриспруденції. Є.В. Годованик. *Право і суспільство*. № 4. Ч. 2. 2018. С. 16–21.
2. Завгородній В.А. Вплив практики Європейського суду з прав людини на юридичну діяльність в Україні: теоретичний, методологічний і прикладний аспекти: *монограф.* Дніпро: Дніпро-проп. держ. ун-т внутр. справ. 2020. 536 с.
3. Кагадій М.І. Юридична практика в правовій системі України: *дис. канд. юрид. наук.* 12.00.01. К.: Національний університет внутрішніх прав України, 2005. 240 с.
4. Коваль Н.Т. Зasadничі принципи правозастосування у розбудові правової держави: методологічні основи концептуалізації : *автореф. дис. ... канд. юрид. наук.* Івано-Франківськ, 2019. 22 с.

5. Комар П.А. Роль судової правотворчості в утвердженні принципу верховенства права: *дис. ... докт. філос.*, Вінниця, 2021. 540 с.
6. Литовченко І.В. Структурно-функціоналістська парадигма в дослідженнях соціальних інститутів. *Вісник Національного авіаційного університету: Зб. наук. праць*. Вип. 2 (16). К.: НАУ, 2012. С. 48–51.
7. Мазур М. Судова практика як джерело права: проблема визначення поняття. *Форум права*. 2011. № 3. С. 493–497.
8. Маляренко В.Т. Коментар до Закону України «Про судоустрій і статус суддів» / За заг. ред. В.Т. Маляренка. К.: Юрінком Інтер, 2010. 464 с.
9. Петришин О. Судова практика як джерело права в Україні: проблеми теорії. *Право України*. № 10. 2016. С. 20–26.
10. Погребняк С., Уварова О. Судова практика: поняття та функції. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2004. № 9 (35). С. 38–59.
11. Притченко Р.С. Особливості сучасної методології дослідження судової практики. *Правова держава*. № 42. 2021. С. 40–44 с.
12. Про судоустрій і статус суддів: Закон, Верховна Рада України, № 31 від 02.06.2016 р. Офіційне видання. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text>
13. Савченко К.Ю. Судова практика як елемент правової системи України: дис.. доктора філософії. Київ, 2019. 223 с.
14. Теорія держави та права : навч. посіб. / Є.В. Білозьоров, В.П. Власенко, О.Б. Горова, А.М. Завальний, Н.В. Заяць та ін.; за заг. ред. С.Д. Гусарева, О.Д. Тихомирова. Київ: НАВС. *Освіта України*, 2017. 320 с.
15. Теорія та практика правозастосування у тестових завданнях: навч. посібник / кол. авт.; за заг. ред. д.ю.н., проф. Л.Р. Наливайко. 2-ге вид., перероб. і доп. Дніпро: Дніпр. держ. ун-т внутр. справ, 2019. 252 с.
16. Цуцкірідзе М.С. Теорія структурного функціоналізму як методологічна основа дослідження кримінальної процесуальної діяльності слідчого. *Вісник кримінального судочинства*. № 3. 2018. С. 45–54.